

СВОБОДА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ

Актуальність теми дослідження зумовлена процесами трансформації сучасного українського суспільства, пошуком шляхів громадянської єдності і згоди як передумови становлення громадянського суспільства. Україна обрала свій вектор політичного розвитку - це здійснення справжньої демократії. Але ключовою умовою справжньої демократії може бути лише єдність громадянського суспільства і правової держави. Політичні й економічні зміни, що відбуваються в Україні, починаючи з проголошення нею незалежності, спонукають до активізації наукових досліджень у напрямку формування теоретичних уявлень про майбутнє суспільства. Тому так багато уваги сьогодні приділяється концепції громадянського суспільства. Отже, метою нашого дослідження є поглиблення теоретичних знань про критерії громадянського суспільства та з'ясування відповідності цим критеріям суспільного життя в Україні. Для цього визначимо поняття і критерії свободи і громадянського суспільства з погляду історико-філософського досвіду, зіставимо названі критерії з фактичним становищем в Україні, а також надамо загальну характеристику громадянському суспільству в Україні.

Протягом двох останніх десятиліть питання становлення і розвитку громадянського суспільства активно вивчалися представниками різних галузей наукового знання. Така актуальність тематики громадянського суспільства зумовлена процесами, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, реформуванням в Україні основних сфер соціального життя, окремих соціальних інститутів. У суспільствах перехідного періоду до демократії ініціативу у створенні нового суспільного і політичного укладу бере – і це закономірно – новоутворена держава. У наших умовах демократія дістала досить специфічне забарвлення, орієнтуючись виключно на інституційному вимірі творення. У ще несформованому суспільстві, яке прагне якомога швидше досягнути нову ідентичність, акцент змістився у бік формального облаштування, лишаючи позаду духовно-ціннісні виміри. Попередні цінності, які замикалися навколо соціалістичної концепції розвитку суспільства, були затавровані як еретичні і відкинуті. Утворився вакуум, в якому суспільство переживає стару ідентичність, а “нова” держава демократизується, переживаючи духовне спустошення. Саме це і зумовило появу феномену нерозчленованості громадянського суспільства і держави. Аналізуючи специфіку формування політичних і громадянських цінностей в Україні звернімо увагу на вплив соціалістичного світобачення на ключові питання цінностей. Величезний шар старої культурної матриці і досі детермінує логіку буття суспільства, і від цього неможливо просто відмовитися. Неможливо викреслити із свідомості людей відрізок духовної історії зі своїми ідеями, ідеалами, цінностями. Спрямованість державної політики України на входження до Європейської співдружності країн з особливою гостротою порушує проблему розбудови громадянського суспільства.

Проблема громадянського суспільства не є новою в соціальній філософії. “Дуалізм держави і суспільства виявляється як постійна складова історії та політичної філософії Європи, починаючи з часів Платона” [5, 279], тому і знайшла своє відображення в численних дослідженнях. Соціологічний підхід до проблеми громадянського суспільства висвітлений у працях таких видатних зарубіжних та українських науковців, як Е.Арато, Дж.Коген, Р.Козелек, Ч.Тейлор, В.Бакулєнко, В.Барков, А.Загорський, В.Князєв, Л.Сохань, С.Рябов та ін. Правовому аспекту проблеми присвячені наукові розробки Е.Блека, І.Кального, П.Рабіновича, М.Степаненка, В.Тимошенка та ін. Філософський зміст

проблеми досліджували провідні українські науковці В.Андрущенко, Г.Горак, О.Задоянчук, В.Лисий, М.Михальченко, М.Попович, В.Шинкарук, А.Фартушний та ін. Проте суттєві відмінності, а то й суперечності, у поглядах як названих дослідників, так і багатьох інших щодо засадничих принципів філософської концептуалізації громадянського суспільства дають підстави звернутися до філософсько-методологічного аналізу природи громадянськості у зв'язку з ідеєю свободи в контексті історичної практики та українського сьогодення. У філософській, політологічній і правовій науці пропонується чимало визначень поняття “громадянське суспільство”, які наголошують на тих чи інших важливих його аспектах. На перший план можуть виступати такі його сутнісні риси, як “сукупність індивідів”, “неодержавлені суспільні відносини”, “реалізація прав та свобод людини” тощо. Ці підходи є виправданими з точки зору тих конкретних завдань, які стоять перед дослідженням громадянського суспільства в межах різних соціальних дисциплін. Аналіз історичних даних засвідчує, що процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий. Він охоплює десятки століть, починаючи з виникнення його елементів в античному світі (Афіни, Рим), через такі “вогнища” середньовіччя, як вільні міста Київ, Львів, і аж до розвинутих суспільних систем Європи та Америки в Новий час.

Становлення громадянського суспільства залежить від ступеня розвинутої економічних і правових відносин, реальності особистої й економічної свободи індивідів, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами. Властивості громадянського суспільства закладені в будь-якій суспільній системі, але можуть мати різний ступінь розвитку. Так, на певному проміжку часу вони перебувають в зародковому стані; за умов тоталітарної держави вони можуть бути тимчасово пригнічені, перебувають у стані стиснутої пружини; при яскраво вираженому класовому характері суспільного ладу вони дозуються, і лише при досягненні соціальної рівноваги й в умовах демократичної правової державності дістають розвитку і стають переважними. Поняття “громадянське суспільство” – одне з найпоширеніших у політології. Його розроблення належить Аристотелю, Ш.Л.Монтеск'є, Н.Макіавеллі, Дж.Локку, Т.Гоббсу, І.Канту, Гегелю, Н.Бердяєву. Ці великі уми політичної думки або докладно його аналізували, або згадували в антитезі громадянське суспільство – суспільство, наполегливо підводячи до думки, що громадянське суспільство є чимось, що перебуває поза державою, щось зовнішнє відносно до держави, опозиційне їй.

Ідея цивільного суспільства як суспільства, в якому життя людей поступово звільняється від насилля держави, сягає Стародавньої Греції й античного Риму. У моделі ідеальної держави, сформульованій давньогрецьким філософом Платоном (427–347 рр. до н.е.), суспільство було поділено на три стани: правителів, покликаних здійснювати функції управління; воїнів, які мають захищати країну від ворогів, і виробників, завданням яких є створення благ, необхідних для існування. Virізняючи стани і спеціалізуючи їх, мислитель розмежував суспільне життя за реальними процесами, що відбувалися в ньому, і фактично вперше позначив ті його сфери, які згодом дістали назву “цивільного суспільства” і “політичної держави”. Учень Платона Аристотель (384–322 рр. до н.е.) докладно розбирав недержавні різновиди відносин – економічні, сімейні, релігійні, духовні, в яких до певного моменту не вимагалось втручання держави. У промовах римського оратора Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до н.е.) вперше було сформульовано поняття “суспільства” (лат. *civitas*) як сукупності громадян (лат. *civis*), причому обидва поняття пов'язано з уявленням про місто, яке, на відміну від селища, є політичним і культурним центром. Спорідненість понять “громадянин” (*civis*) і “цивільний”, “культурний” (*civilis*) згодом дало народження поняттю “цивілізації”. Середньовічний геній політичної науки Ніколо Макіавеллі (1469–1527) першим перестав ототожнювати державу із суспільством. Суспільство має свої звичаї, які не завжди збігаються із законами держави і не завжди державі підвладні. Англієць Томас Гоббс (1588–1679) вперше використав поняття “громадянське суспільство” у прямому розумінні

в межах свого вчення про державу і природне право. У працях “Про громадянина” (1642) і “Левіафан” (1651) він запропонував принципово нову ідею “громадянського суспільства”, що виникає при переході від природного стану первинних, неприборканих пристрастей, загальної ворожнечі і страху смерті до впорядкованого культурного суспільства, громадяни якого дисципліновані владою держави, яка підтримує в країні мир і порядок. Змінюється і сама людина, яка перетворюється на громадянина не за ознакою підданства, як “римські громадяни”, а внаслідок того, що вона стає розвинутою, цілісною й активною особою. Одночасно з особою змінюється і суспільство, що є “союзом індивідуальностей”, члени якого дістають високих людських якостей. Проте головну роль у громадянському суспільстві як і раніше відіграє могутня держава, подібна до морського чудиська – Левіафана.

Розвиток теорії громадянського суспільства у міцному взаємозв'язку з концепціями свободи і прав людини відбувався у XVIII ст. переважно в Англії. Іншою країною, де свобода усвідомлювалася як первинна потреба людини і суспільства, була Франція. Тут концепція свободи була під впливом раціоналістичної парадигми, чим, на нашу думку, можна пояснити певну байдужість французів до власне теорії громадянського суспільства – вони були надто занепокоєні “пригодами розуму”. Натомість практична боротьба за свободу в Англії спряла створенню не лише трактатів і політичних заяв, а й усталених соціальних традицій, що мали морально-етичні виміри. За понад двісті років політичної боротьби в Англії потреба індивідуальної свободи стала провідним ідеалом, який втілювався в громадських традиціях та інститутах. Тому фактично всі англійські і шотландські теоретики так чи інакше визнавали роль і значення громадських традицій і звичаєвості в усьому, що стосувалося поширення свободи і досягнення соціальної стійкості. Справа розуму полягала в тому, щоб селекціонувати краще серед гіршого і нести універсальні принципи задля взаєморозуміння людей. Щодо цього Ф.Гаєк відзначав, що “історія знала дві основні традиції в теорії свободи: одну – емпіричну і безсистемну, а другу – теоретичну, раціональну. Перша ґрунтується на інтерпретації традицій та інституцій, які мимоволі утворилися і недостатньо зрозумілі, друга спрямована на створення Утопії, яка часто-густо була правильною, проте її ніколи не вдавалося втілити в реальність”. Остання була раціональним і правдоподібним явищем “французької традиції з її підслесливим припущенням про безмежну силу людського розуму” [1, 64]. Гаєк висловлює думку, що “дві традиції остаточно злилися в ліберальному русі XIX століття”. Розвиваючи ідеї Гоббса, англійський просвітитель Джон Локк (1632–1704) і французький – Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755) додали громадянському суспільству пріоритет перед державою, повноваження якої мають бути чітко обкресленими, а діяльність – обмеженою якимись стримуючими механізмами. Одним із них стала запропонована Локком ідея про поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Ще одним механізмом є загальне визнання невід'ємних “природних” прав особи, таких як право на життя, свободу, власність тощо. Французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712–1778) поглибив розуміння цивільного суспільства. Згідно з його поглядами, суспільство створила держава на основі суспільного договору. У працях Ж.-Ж. Руссо розкриті поняття народного суверенітету, який має своєю передумовою участь усіх і кожного в управлінні суспільними справами і контроль за носіями владних повноважень. Якщо держава порушила договір, то народ має право розірвати його, повернути собі свободу і відновити свій суверенітет. Німецький філософ Іммануїл Кант (1724–1804) одним із перших висунув ідею правової держави, тобто такої держави, діяльність якої обмежується законом.

Згідно з Кантом, верховенство закону обмежить свавілля як з боку держави щодо цивільного суспільства, так і в діяльності самого суспільства. Американський публіцист Томас Пейн (1737–1809) зробив провідною темою своїх творів ідею про протистояння громадянського суспільства державі, владу якої слід обмежити на користь громадянського суспільства. Адже чим воно досконаліше, тим успішніше регулює власну життєдіяльність і тим менше потребує управління з боку держави. Держава повинна існувати в суворо

конституційних межах, встановлених і закріплених шляхом волевиявлення громадян через механізми народного представництва, а державні органи не мають права самі по собі змінювати дані ним повноваження, обмежувати суверенітет окремих громадян. Німецький просвітитель Вільгельм Гумбольдт (1767–1835) вважав, що державний лад є не самоціллю, а лише засобом для розвитку людської особи. Втручання держави в справи своїх підданих призводить лише до встановлення загальної одноманітності, придушення індивідуальності і занепаду народних сил.

Апатія суспільства, своєю чергою, породжує розростання розмірів і функцій державного апарату і несумісної зі свободою бюрократії. Бенджамен Констан (1767–1830) і англієць Ієремія Бентам (1748–1832) відстоювали особисту свободу громадян, засновану на незалежності людини від державної влади, причому головними умовами такої свободи вони вбачали володіння приватною власністю і вільне підприємництво. Саме з часу появи їхніх паць ринкові відносини стали розглядатися як невід'ємний атрибут цивільного суспільства. На думку Г.В.Ф. Гегеля (1770–1831), громадянське суспільство є особливою стадією в розвитку людства. Його становлять, по-перше, окремі індивіди, які мають свої приватні інтереси, і, по-друге, створенні індивідами різні спільноти: стани, корпорації, об'єднання, товариства, що виражають групові інтереси певних категорій населення. При рівних правах і свободах усі названі суб'єкти, носії волі і інтересів вступають у взаємини, які часто виливаються в боротьбу й едикти, тому всі взаємини регулюються державою. За Гегелем, виражаючи загальну волю і інтереси держава покликана об'єднувати всі елементи громадянського суспільства в єдине ціле.

Утримуючи громадянське суспільство у підпорядкуванні, держава фактично забезпечує йому свободу, оскільки без подібного підпорядкування життя суспільства була б дезорганізованим. Держава і громадянське суспільство постають двома боками однієї медалі, їх головним завданням є влаштування роду людського. Для теорії наукового соціалізму Карла Маркса (1818–1883) і Фрідріха Енгельса (1820–1895) громадянське суспільство було, насамперед, ареною, полем дії приватної, групової, класової волі та інтересів. Не держава зумовлює громадянське суспільство, а навпаки. Лідер італійських комуністів Антоніо Грамши (1891–1937) не протиставляв громадянське суспільство і державу, вважаючи, що з часом і ідеологічно-культурне життя людей, і політичні відносини в суспільстві неминуче зіллються, оскільки є однотипними елементами.

Початковою ідеєю громадянського суспільства є перетворення колективності (організованої за законами природи і сумісного життя людей у суспільстві) і розвиток людини, яка вийшла зі світу загальної ворожнечі, неприборканої свободи, і перетворилася на громадянина цього суспільства. У самому понятті громадянського суспільства закладена постійна зміна, вдосконалення і перехід від менш розвинутого стану людини, суспільства і влади до більш розвинутого і цивілізованого. Умовою такого розвитку є рівновага, рівний розвиток, взаємна рівність прав, свобод і обов'язків усіх головних складових цивільного суспільства – людини, суспільства і держави. Домінування однієї з цих сфер руйнує громадянське суспільство. Формулювання поняття громадянського суспільства припускає виявлення його складових, властивих йому рис і властивостей, осмислення особливостей його функціонування і розвитку. Поза сумнівом, першим, початковим елементом громадянського суспільства є суверенна особа. Громадянське суспільство тому так і називається, що складається не з обмежених у своїх діях, підневільних підданих, а з вільних громадян. Особа громадянського суспільства орієнтована на творення і багато в чому існує і функціонує в автономному режимі, поза межами і без втручання держави, суспільних структур, інших осіб, а в постійній, різноманітній взаємодії з ними.

Основу протогромадянського суспільства становить “економічна” людина. Тільки через відносини власності людина може виявити свою соціальну активність і заявити про неприйняття будь-яких форм маніпулювання, застави тощо. Економічна незалежність індивіда визначає такий рівень його свободи, що забезпечує його незалежність від інших,

а також створює оптимальні умови самовираження і самоздійснення. Правові основи громадянського суспільства мають свою специфіку. Солідарне суспільство потребує не так прав, як моральності. Але це не виключає необхідність правових основ, щоб уникнути напруженості між солідарними спільнотами людей. Інструментом організаційного оформлення громадянського суспільства є інститут держави. Як суб'єкт позитивного права, держава виступає посередником і гарантом малих солідарних спільнот. В умовах соціокультурного плюралізму зберігає свою актуальність проблема суміщення особистого, суспільного і корпоративного інтересу. Вирішення цієї проблеми виходить за межі можливостей як держави, так і суспільства. Щодо держави, то вона як головна інстанція права забезпечує переговори між солідарними спільнотами, представляючи їм максимум повноважень з рішення внутрішніх проблем. Засадою громадянської єдності і згоди людей є ключові цінності права: життя, свобода, формальна рівність і справедливість. Умовою здійснення громадянської згоди виступає поряд із правом уся система соціальних регуляторів у діапазоні від політики до релігії.

Таким чином, ми повернулися до питань здійснення суспільної єдності, або легітимації, з боку її політичної організації. Це лишається центральною проблемою розвитку демократії і реалізації громадянського суспільства в Україні. Серцевиною розвитку демократії в Україні є суть відносин між громадянською і політичною сферами суспільства. Існує також і теоретична проблема – знайти адаптовану для Східної Європи і, зокрема, України програму, яка могла б передбачити можливості позитивних політичних змін через активізацію позапартійної ініціативи населення і, водночас, зміцнення громадянського суспільства щодо його впливу на ринкову економіку.

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що громадянське суспільство є не лише окремою сферою, воно є ширшим і змістовнішим поняттям, ніж поняття держави і характеризується більш різноманітною сукупністю ознак. Громадянське суспільство – це соціальний фундамент держави і, одночасно, соціальне середовище, в якому функціонує держава. Воно є відносинами між різними секторами суспільства. Йдеться про відносини, які не лише визнають легітимність громадянського сектора поряд із підприємництвом та урядово-державними інституціями, а й сприяють кооперативній взаємодії у всьому, що стосується публічних проблем.

У товаристві громадянського типу діє правова формула “дозволено все, що не заборонено”. В умовах свободи неминучі конфлікти як наслідок зіткнення різних інтересів (приватних, суспільних, державних). Вирішення цих конфліктів можливе лише шляхом створення різних суспільних структур, що вміють взаємодіяти на рівні компромісу, соціального партнерства. Ліберальна етика має за основу ненасильство, добровільність, певну культуру спілкування. Отже, майбутнє України, модернізація її державних інститутів можливе лише на основі дотримання загальноцивілізаційних правил європейського правового і суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаєк Ф. Конституція свободи. – Л., 2002.
2. Гегель Г. Сочинения: В 14-ти тт. – М., 1929. – Т. III.
3. Гегель Г. Сочинения: В 14-ти тт. – М., 1929–1958. – Т. 9.
4. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М., 1990.
5. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М., 1998.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К., 1958. – Т. I.
7. Ницше Ф. Сочинения: В 2-х тт. – М., 1990. – Т. 1.
8. Освобождение духа. – М., 1991.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т. 1.
10. Предисловие к публикации. Бакунин М. Коррупция. О Макиавелли. Развитие государственности // Вопросы философии. – 1990. – № 12.

11. *Розова Т., Барков В.* Ідеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство // Людина і Політика. – 2003. – № 6.
12. *Погорєлова А.* Культура парламентаризму – культура демократії // Віче. – 2003. – № 4; *Якубовський О.П.* Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії. – Одеса, 2004.
13. *Тимченко С.М.* Громадянське суспільство і правова держава в Україні. – Запоріжжя, 2002.